

ABU NASR FOROBIYNING IDEAL JAMIYAT HAQIDAGI TA'LIMOTI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14544074>

Obidov Asliddin Shavkatovich

Alfraganus University

Ijtimoiy fanlar kafedrası

PhD., v.b. dots.

Annotatsiya: *Maqolada O'rta asrning sharq perepatetizm vakili Abu Nasr al-Farobiyning falsafasida muhim o'rin egallagan ideal jamiyat haqidagi qarashlari yoritilib berilgan. Fozil odamlar shahri sifatida u insonlarni jamiyatdagi vazifalari va boshqaruv tizimlari haqidagi fikrlari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *jamiyat, ideal jamiyat, ongli organizm, shahar boshqaruvi, fuqarolik tengligi, qalb, axloqiy fazilatlar, baxt, johil shahar.*

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Muhammad Ibn Tarxon al Forobiy (taxminan 870-950 yillar) o'zidan bebaho ma'naviy va ilmiy meros qoldirdi. Forobiy davri o'zining ilmiy-ma'naviy jozibasi bilan ko'plab Sharq xalqlarini, jumladan Markaziy Osiyo turkiy xalqlarini o'ziga tortgan Arab xalifaligining madaniy yuksalish davriga to'g'ri keladi.

Uyg'onish davri vakli Al Forobiy hodisasini, avvalambor, uning tabiat, g'oyibdan bergan ne'mati va dahosi bilan izohlash mumkin. Uning ijodining gullab yashnashiga ilk musulmon sivilizatsiyasining o'ziga xos ta'lim tizimi ham katta rol o'ynadi. Yana shuni aytish mumkinki, Forobiy obyektiv ravishda turkiy madaniyatning birinchi va eng kuchli yuksalishi, turklarning ma'naviy dunyoqarashi islom nuri bilan yuksalgan.

Faylasufning tarjimai holida ko'p narsalarni taxmin qilish mumkin... Ma'naviy izlanishlar, shubhasiz, hayotining so'nggi o'n yilliklarida kuchayib ketdi. Ma'lum bir sabablarga ko'ra 942 yilda al Forobiy xalifalik poytaxti bo'lgan gavjum Bag'dodni tark etishiga to'g'ri keldi. U Suriya va Misrda yashagan. Oxir-oqibat u Aleppoga (Suriya shaharlardan birining nomi), Suriya hukmdori Sayf ad Daula saroyiga joylashdi va u yerda umrining oxirigacha kamtarona, deyarli assetik (zohidlik, qanoat qilib yashash) hayot tarzini olib bordi. Forobiy Suriyaning Damashq shahrida vafot yetgan.

O'z zamonasining olimi va davlat amaliyoti nuqtai nazaridan eng mashhuri, fikrimizcha, Farobiyning ideal jamiyat haqidagi ta'limotidir. Bu uning shaharlar

haqidagi mashhur allegorik (So‘z bilan obraz o‘rtasidagi aloqa o‘xshashlik) risolasidir - fazilatli va johil. “Shahar” so‘zma-so‘z ma’noda emas, asosan butun bir jamiyat yoki davlat ma’nosida tushuniladi. Forobiyning jamiyat haqidagi ta’limoti odatda utopik deb ataladi, lekin aslida u ajoyib taxminlar va juda ilmiy tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

XXI asr voqeligida, zamonaviy sivilizatsiyaning global inqirozi, mutafakkir Forobiyning Fazilatli (Fozil) shahar haqidagi g‘oyalari juda zamonaviy ko‘rinadi va o‘ta dolzarbligicha qolmoqda, chunki hanuzgacha insoniyat haligacha sog‘lom sivilizatsiya muqobilini ilgari surmagani ayon. Bu esa insoniyatning axloqiy o‘z-o‘zini yo‘q qilishning global tendensiyalariga olib keldi.

Boshqa tomondan, musulmon dunyosi va arab Sharqida (Yaqin Sharq) diniy qadriyatlarning ommaviy vulgarizatsiyasi va tahqirlanishi, ekstremistik, o‘ta inqilobiy kayfiyatlarning kuchayishi fonida diniy qadriyatlarning falsafiy va siyosiy-ijtimoiy g‘oyalarini yanada faol targ‘ib qilish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Iyerarxiya, jamiyat ongli organizm sifatida. Umuminsoniy ichki, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar va g‘oyalar ustuvorligiga asoslangan jamiyatni o‘zgartirishning tinch, evolyusion yo‘llari va shakllarini taklif qilgan klassik islom mutafakkiri Al Forobiyning bosh g‘oyasi – Fazilatli shahar (“al Madinat al Fadila”) iyerarxiyaga asoslanadi. Bunda biz ijtimoiy va davlat tuzilishi masalalarida musulmon dunyoqarashining belgilarini, shuningdek, barcha an’anaviy jamiyatlarga xos bo‘lgan insoniyat jamiyatining ma’no va qonuniyatlari haqidagi qarashlarni ko‘rishimiz mumkin.

Iyerarxiya kosmik dunyo tartibining obyektivligini aks ettiradi va uning aksi haqiqatda yerdagi tartibdir. Yer yuzida har doim oqsoqollar (rahbarlar, dono, tajribali va bilimli) va kichikroq (aqli, tajribasi, xarakteri kam) bo‘ladi. Fazilatli shahardagi har bir kishiga, deb yozadi al-Forobiy, bir hunar, bitta ish, bitta vazifa - “xizmat darajasida yoki rahbarlik darajasida, jamiyat a’zosi undan tashqariga chiqmasligi kerak”, - deya ta’kidlaydi.

Forobiy qarashlarida iyerarxiya uyg‘unlik va muvozanatni nazarda tutadi va u o‘z falsafiy ta’limotida odatda ularga katta e’tibor beradi. Shu bilan birga, jamiyatni inson tanasiga o‘xshatishadi, bu yerda Qalb podshohdir (u ma’naviy elita - donishmandlar va solihlar tomonidan tasvirlangan). Ikkinchi asosiy organ – Miya (dunyoviy hukmdor, podshoh, sarkarda), u o‘zining ezgu niyatlarida Qalbgga xizmat qilishi kerak; Iroda va ongni safarbar qilish orqali u butun organizmning uyg‘unligi va sog‘lig‘ini saqlash va asrashga yordam beradi.

Shahar aholisi, yagona organizmning qismlari, tirik, ongli organizmning funksiyalariga mos keladi. Ma’lumki, o‘tmishning ko‘pgina donishmandlari (masalan, rus faylasufi V. Solovyov) jamiyat qonunlari va hayotiy faoliyatini ongli

mavjudotning hayotiy faoliyati bilan qiyoslagan va bu shunchaki metafora emas. Bunday falsafiy, ilmiy qarash odamlar guruhlarining o‘zaro bog‘liqligi, integratsiyasi, bo‘ysunishi tamoyilini tan olishni, shuningdek, eng muhimi, butun organizmni Oliy Haqiqatga, Ma’naviy maqsadga ixtiyoriy ravishda bo‘ysunish zarurligini ko‘zda tutadi. Vladimir Solovyov bu haqda ajoyib tarzda yozgan va o‘zining falsafiy asarlarida “vijdon avtokratiyasi” kabi iborani ishlatgan.

Shahar boshlig‘i, hokim-imom. Yuqoridagilardan kelib chiqib, Fazilatli shahar boshlig‘iga (Imom, mo‘minlar rahnamosi) yuqori talablar qo‘yiladi. U ma’rifatli hukmdor bo‘lganligi sababli, fazilatlar - aqliy va axloqiy fazilatlarga ega bo‘lishi kerak. Farobiyning fikricha, aqliy fazilatlar «ruhning aqlli qismi», ya’ni aql-idrok, aql-zakovat va o‘tkir aqlning fazilatlaridir. Ammo birinchi navbatda axloqiy fazilatlar, “ruhning intiluvchan qismi” ning xususiyatlari. Bular, masalan, rostgo‘ylik, mo‘tadillik, saxovatlilik, adolatparvarlik kabilar... Avvalo, Hukmdor yuksak axloqiy shaxs bo‘lib, “eng yuksak baxt”ga, ya’ni ruhiy bilimga aql va qalbni takomillashtirish orqali erishgan. Shuning uchun u boshqa fuqarolarni Baxt sari yetaklaydi.

Hokim-imom o‘zini tiymaslikni, boylikni mensimaslikni o‘rgandi, poraxo‘rlik va boshqa illatlardan xalos bo‘ldi. Imom ham jismonan barkamollik, adolat tuyg‘usi, aql-zakovat, notiqlik, tashkilotchilik iste’dodi va hokazolarga ega bo‘lib, shaharning barcha a‘zolariga o‘rnakdir.

Buyuk donishmand Forobiy utopik bo‘lmay, shunchalik ko‘p fazilatlarni bir shaxsda mujassamlashning kamdan-kamligini tushunar ekan, jamoaviy boshqaruv imkoniyatiga – Hukmdor o‘zining sodiq iste’dodli yordamchi va maslahatchilariga tayanadigan vaziyatga imkon beradi.

Muhimi, “shaharning qismlari”, ya’ni turli odamlar guruhleri muhabbat bilan birlashtirilgan va bog‘langan. Ularni ham Adolat birlashtiradi va saqlaydi.

Forobiy ilohiy adolat tamoyiliga amal qilishni Fazilatli shahar hayotining eng muhim shartlaridan biri deb biladi. Bu hamma narsaga, shu jumladan umumiy ne’matlarni (moddiy va ma’naviy) taqsimlashga ham taalluqlidir, chunki “har bir fuqaro ushbu imtiyozlardan o‘z xizmatlariga teng ulushga ega”dir. Forobiy aytgan sevgi va o‘zaro yordam ruhi fazilatlarda ishtirok etishdan kelib chiqadi, ya’ni.

Baxt. Al Forobiy Baxt tushunchasiga (arabcha “Saodat”) katta e’tibor bergan. U “Baxtga erishish to‘g‘risida” risolasining muallifi. Haqiqiy Baxtga yo‘l dunyoning to‘g‘ri metafizik rasmini shakllantirish bilan bog‘liq. Insonning hayvonot olamidan farqi shundaki, u o‘zini o‘zi bilishi, qalbi va aqlining haqiqiy manbalarini izlash bilan ajralib turadi. Al Forobiy oliy va ibtidoiy aql – Xudo, Ollohning shubhasiz mavjudligini isbotlaydi.

Mutlaq, eng oliy baxt bu Xudoni bilishdir. Baxtning amaliy ko‘rinishi Fazilatli shaharda namoyon bo‘ladi va bu yerda odamlar Baxtga erishishda imkon qadar bir-biriga yordam beradi, ya’ni, ma’naviy o‘zini-o‘zi takomillashtirishda aks etadi.

Fazilatli shahar aholisining maqsadi dunyo va boshqa odamlarning hukmronligi va egaligiga erishish emas, balki aniq yuksak ma’naviy maqsad sari intilishdir, deydi ulug‘ donishmand. So‘fiylarning mashhur hikmati beixtiyor yodga tushadi: “Rabbingning quli bo‘l, bandalarining xo‘jayini emas”. Teotsentrizm, teokratiya - bu so‘zlar al Forobiy falsafasidagidek, V.Solovyov falsafasida ham bizni chalg‘itmasligi kerak. Zero, bu inson va insonlar jamiyati erkinligiga tajovuz qiluvchi tashqi kuchni anglatmaydi.

Baxtga erishishning asosiy yo‘li, Forobiyning fikricha, ko‘p aqliy mashqlar emas, balki o‘z-o‘zini bilish va inson axloqini ongli ravishda yaxshilashdir. Baxt toifasidan ezgu shaharning eng muhim xususiyati – diniy qadriyatlarga, umuminsoniy ma’naviyatga tayanish kelib chiqadi.

Fuqarolik tengligi qalblar va axloqiy fazilatlar tengligini anglatmaydi. Forobiy tomonidan ishlab chiqilgan xalqni axloqiy tarbiyalash usullari doimo zaruriy ahamiyatga ega bo‘lgan. Donishmand insonga dastlab yaxshi va yomonni, baland va pastni, go‘zal va xunukni farqlash qobiliyati tabiatan berilmaganligini ta’kidlagan. Aynan mana shu nuqtai nazardan jamiyatda “erkinlik” va “tenglik” tamoyillarini mutlaqlashtirish, ularni bema’nilik darajasiga olib chiqish qabul qilinishi mumkin emas.

Jamiyatda, albatta, kuchli ma’naviy hukmron va axloqiy maqsad bo‘lishi kerak. Jamiyatning ta’lim va tarbiya tizimi, mafkurasi va qonuniyatlari yagona bosh g‘oyaga (Baxt, Ma’naviyat) asoslangan, to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan mexanizm natijasida aholining odob-axloqi tez komillikka erishsa, ana shu foydali natijani berishi mumkin bo‘lgan shahar aholisining xunuk xatti-harakatlar qilish ehtimoli minimallashtiriladi.

Forobiy chinakam insonparvar sifatida islohot, tarbiya, ishontirish va dono ustozlik usullarini afzal ko‘rgan. Erkin iroda va aql egasi bo‘lgan inson bir tomondan yaxshilik bilan yomonlik, jaholat bilan buzuvchilik, ikkinchi tomondan ilm va taqvo o‘rtasida munosib tanlov qilishi kerak. Haqiqiy, axloqiy yo‘naltirilgan falsafa (bu, albatta, barcha odamlarning ongiga singdirilishi kerak) ezgulik, haqiqat va go‘zallikning eng yuqori g‘oyalariga muvofiq yashashga o‘rgatadi.

Biroq, odamlarning, ayniqsa, ayrim guruhlarining (yoshi yoki ijtimoiy) ruhi yetuk va xudbinlikka yo‘naltirilganligini bilgan holda, Forobiy majburlash usullariga va jamiyatda qat’iy qonun va qoidalarining mavjudligiga yo‘l qo‘yadi. Baxt va uyg‘unlikka erishish uchun ehtirolarni aqlga bo‘ysundirish va o‘zini burchga bo‘ysundirish kerak. Bu shuni anglatadiki, ma’lum bir toifadagi odamlar uchun

murabbiylar, o‘qituvchilar, o‘z-o‘zini bilish va haqiqatni tushunish uchun yordam beradi.

Shuningdek, oqilona nazorat va yo‘l-yo‘riq kerak, aks holda, o‘zaro kelishuv va keng tarqalgan “erkinlik”, axloqiy nisbiylik, hamma narsaga moyillik bilan Fazilatli shahar “Johil shaharlar” toifasiga tushib qolishi mumkin. Bu bilan buyuk alloma ular bilan nimani nazarda tutgan?

Johil (Baxsiz) shahar: moddiylik, jinsiy aloqa, hokimiyat va pulga sig‘inish. “Baxtga erishishga yordam beradigan ixtiyoriy harakatlar go‘zal harakatlardir. Ularni keltirib chiqaradigan axloq va odatlar fazilatlaridir. Baxtga erishishga xalaqit beradigan harakatlar yomon yoki xunuk harakatlardir. Bu xatti-harakatlardan kelib chiqadigan axloq va odatlar yomonlik, yomonlik esa pastkashlikdir, – deb yozadi Forobiy. Johil shaharlar, ya‘ni uyg‘unlik va abadiy ruhiy tamoyillarini yo‘qotgan jamiyatlar Forobiy falsafasida turli turlarga bo‘linadi. Bu shahvoniy shahar, kuchga chanqoq shahar, axloqsiz shahar va boshqalar. Lekin ularning orasidagi farq bu emas, chunki ularni Fazilat va Haqiqatga qarshiligi birlashtiradi.

Forobiy merosida “Johillar shahri” (“al Madinat al-jahila”) deb atalgan jamiyat asl maqsad va asl qadriyatlarni bilmaydigan odamlar jamiyatidir. Bu shaharning turmush tarzi, fuqarolarining ideallari qanday? Mufakkir shunday yozadi: “Ularning hayotidan maqsad – tana salomatligi, boylik, zavq-shavq, nafslariga berilish erkinligi, sha‘ni va ulug‘ligidir”. Uning aholisi faqat oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va jinsiy aloqa haqida o‘ylaydi va aholining o‘zaro hamkorligi ular belgilangan moddiy va biologik maqsadlarni qondirishda bir-biriga yordam berishdan iborat. Odamlar jismoniy zavq olishga intiladi va "har xil turdagi o‘yin-kulgi va o‘yin-kulgi" ga qiziqishadi.

“Johillar shahri”ning aholisi “o‘yin-kulgi, hazil yoki har ikkalasi kabi shahvoniy zavqlarni birga olishda, yeb-ichish, turmush qurish kabi narsalardan zavqlanishda bir-birlariga yordam berishadi. Kimning ixtiyorida ko‘proq o‘yin-kulgi vositalari va ko‘proq zavq bag‘ishlovchi narsalar bo‘lsa. Bu haqiqatan ham “Bo‘sh va baxsizliklar shahri” yoki “Uzoq sevuvchi shahar”, ya‘ni ehtiros hech narsa bilan cheklanmagan shahar!

Johillar shahrining yana bir talqinida - ayirboshlash shahri – “u boylikka erishishda eng boy va eng ayyor bo‘lgan eng munosib deb hisoblanadi” va “bu yerda boylik har qanday yo‘l bilan qidiriladi”. Shuhratparast shaharlar bor, ularning maqsadi qo‘shnilari ularga qoyil qolishlari, bu shahar haqida hamma joyda gapirishlari va boshqa xalqlar ularni bilishlaridir. Shuning uchun ular ulug‘vorlik va tashqi ulug‘vorlik, saroylar va ko‘priklar qurilishi bilan shug‘ullanadilar. Bundan tashqari, ularning axloqi shundayki, “ularning hurmati faqat boylik va oliyjanoblikka asoslangan”.

Odamlarning ruhi va aqli sifatlari jihatidan teng emasligi, shuningdek, avvalgi johil hukumat davrida fuqarolarda doimiy yomon moyillik paydo bo‘lganligi sababli Shahar axloqini yuksaltirish jarayoni oson kechmaydi. Lekin haqiqat shundaki, asta-sekin ishontirish va majburlash usullarini birlashtirib, Baxtga erishish mumkin. Buni buyuk Forobiy ham isbotlagan. Donishmand «mo‘tadil» va «fazilatli» odamlarni ajratar ekan, birinchilar beixtiyor, azob chekkan holda yaxshi ishlarni qiladilar, chunki eski odatlari tufayli uning ruhi hali ham yomonlikka moyilligini tushuntiradi. Ikkinchisi, chinakam fazilatli, barkamol, komil shaxs: u ezgu va ezgu ishlarni iroda va muhabbat bilan bajaradi, chunki u o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonida doimiy ijobiy fazilatlarni va ma’naviyatga ustunlikni shakllantirgan.

Garchi “mo‘tadil”, ya’ni o‘rtacha odam, Forobiy idealidan yiroq bo‘lsa-da, chunki u ko‘pincha ichki xohish-istaklariga zid ravishda qonun talablarini bajaradi (jazodan qo‘rqqan bolalar kabi), ota-onalarining taqiqlarini bajarish), hali ham bunday odamlarning jamiyati umid ko‘rsatadi. Xudoning O‘zi esa bu xalqning ruhiy intilishlariga yordam berishda davom etadi. Bo‘lmasa, Qur’oni Karimda aytilganidek, “Alloh taolo fosiq qavmni hidoyat qilmas”. Forobiy shuni isbotlaydiki, agar insondan chiqadigan yomonlikni na uning qalbida mustahkamlangan fazilat bilan, na bosiqlik bilan bartaraf eta olmasa, unday odamni Shahardan haydash kerak! – degan fikrni qoldirgan.

Shahar hukmdori ma’naviyati yetuk xalq tanasini davolay oladi va davolashi kerak. Siyosatchilar shahar aholisining axloqini go‘zal qiladi, ularni yaxshilikka o‘rgatadi, jazoga loiqqlarini jazolarni belgilaydi hamda adolatli, dono va taqvodorlarni rag‘batlantiradi.

Shuning uchun Hukmdor va uning maslahatchilari tananing shikastlangan a’zolarini davolaydigan tajribali shifokor bilan taqqoslanadi. “Kasal jismning hissiy idroki buzilganda shirin achchiq, achchiq shirin bo‘lib tuyulganidek, qandaydir tasvirdagi qulay obyekt noqulay bo‘lib ko‘rinadi va noqulay tasvir ham xuddi shunday ko‘rinadi. Yovuz va yovuz odamlarga qalblari kasal bo‘lsa, yomonliklari yaxshi, yaxshilari esa yomon ko‘rinadi”, deb yozadi Forobiy.

Abu Nasr Farobiy tomonidan yaratilgan buyuk qomusiy merosini o‘rganish va murakkab ilmiy va amaliy tadqiqotlar metodologiyasining bosh mezonini sifatida bugungi kunning dolzarb masalalarini o‘z vaqtida yechimini topishda va zamonaviy ilm-fanning yangi qirralarini kashf etishda yordam beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. A.Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: Yangi asr avlodi, 2016 y.
2. M.Xayrullaev. Ma’naviyat yulduzlari. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.

3. Al-Farabi. Sotsialno-eticheskiye traktati. Per. s arabskogo. – AlmaAta, Nauka, 1973. – 400 s.
4. Al-Forobiy. Ijtimoiy va axloqiy risolalar. Per. arab tilidan. – Olma-Ota, Nauka, 1973. – 400 b.
5. Islamskaya duxovnost i poeticheskaya traditsiya // Filosofiya al-Farabi i islamskaya duxovnost. - Almati: KITS IFiP MON RK, 2005. - 298 s.
6. Forobiy. Baxt-saodatga erishuv xakida //Abu Nasr Forobiy. Risolalar. - T.: Fan, 1975. - B. 64.
7. Koyre A.V. Ocherki istorii filosofskoy misli. M. 1995. 52-53 b.